

ВІДЗИВ

офіційного опонента, доктора економічних наук, професора Бодрова Володимира Григоровича на дисертаційну роботу Литвиненко Наталії Іванівни «Інституціональні чинники розвитку сучасної соціально-економічної системи», подану до спеціалізованої вченої ради Д 08.080.01 при Державному вищому навчальному закладі «Національний гірничий університет» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Актуальність теми дослідження та її зв'язок з програмами, планами, темами. Складний і суперечливий процес становлення в Україні і загалом у світі сучасних соціогосподарських систем позначений пошуками ефективних шляхів подолання наслідків глобальної фінансової кризи і розбудови нової моделі економічного розвитку, здатної забезпечити на інноваційній основі стале зростання і суспільний добробут. Інтенсифікація глобальних взаємодій, загострення конкуренції, прискорення тектонічних зрушень в структурі національного і світового господарства поглиблюють існуючі та породжують нові соціально-економічні суперечності. Стійка тенденція до зростання єдності світу реалізується на основі національно-державної специфіки розвитку країн, певної фрагментарності глобального економічного простору, які сьогодні визначають загальні обриси майбутнього світогосподарського устрою. Зазначені процеси викликають нагальну потребу в розробці принципово нових підходів до дослідження різнорівневих перетворень складних соціально-економічних утворень з метою оптимізації управління ними.

Аналіз траєкторій розвитку багатьох країн світу з різними висхідними рівнями та передумовами призвів до переосмислення домінуючих уявлень про розвиток – поряд з ресурсними і технологічними факторами все більшої ваги набувають соціальні, політичні та соціокультурні чинники. Прийшло розуміння того, що кожна країна має свій специфічний шлях до процвітання, який зумовлений її характерними рисами, і ці особливості значною мірою залежать від якості інституціонального конструкту сучасних економічних систем. Саме інституціональні чинники все більше стають домінантою соціально-економічного розвитку, визначають відмінності між різними господарськими системами та конкурентні переваги національних господарств. Як свідчить драматичний досвід України останніх років і

деяких інших країн на пострадянському просторі, держави, що не створили надійної і міцної інституціональної матриці національної економічної системи, мають рахуватися не тільки з ризиком втрати самоідентичності, економічного і політичного суверенітету, але й і з загрозами територіальній цілісності. Очевидно, що за умов глобалізації, розгортання інтеграційних процесів з одночасним загостренням міжнародної конкуренції досягти помітних успіхів в реалізації власних конкурентних переваг зможуть лише країни з ефективною, модернізованою економікою і сучасними державними та недержавними інститутами, які реалізують адекватну зазначеним процесам і викликам економічну політику. У зв'язку з цим, врахування інституціональних чинників і вироблення відповідних інституціональних механізмів забезпечення ефективного і стабільного функціонування економічної системи стає необхідною умовою самозбереження держави.

На даний час науковий аналіз проблем інституціонального оздоблення, дизайну національних економічних систем, їх адаптації до інституціональної матриці процесів глобалізації та інтеграції поступово переходить на новий якісний рівень. Первинне узагальнення, наукове осмислення ситуації глибокої інституційної кризи в Україні і породженого нею інституційного вакууму змінюється етапом поглибленого теоретичного дослідження, нагальними потребами якого стали: виявлення закономірностей і розбудова інституціональних моделей інклюзивного економічного зростання, більш ретельний аналіз конкретних проблем інституційного забезпечення відповідних складових та етапів трансформаційного процесу, вироблення практичних рекомендацій щодо формування сприятливого інституційного середовища функціонування національного господарства та його конкурентоспроможної реінтеграції у європейський і світовий економічний простір.

Незважаючи на значний і постійно зростаючий обсяг наукових публікацій з проблем теорії і практики інституціоналізації соціогосподарського розвитку, тим не менш, на сьогодні відсутня єдина теоретико-методологічна база дослідження, що зумовлює складнощі у вирішенні цілої низки принципівих проблем формування інституціональної інфраструктури сучасних економічних систем. До них відносяться, насамперед, подальша розробка методологічних і концептуальних за-

сад дослідження конституюючих (системоутворюючих) та периферійних інституцій емерджентних (висхідних) економічних систем за умов глобальної нестабільності ринків, політико-економічне визначення критеріїв оцінки інституційних чинників згідно їх вагомості і впливовості у забезпеченні інноваційної модернізації національних господарств, підвищення їх конкурентоспроможності. Залишаються не розкритими інституційні механізми адаптації національної економіки у просторі ЄС та інших макрорегіонів, запобігання та ліквідації загроз інституціональній стабільності соціогосподарських систем з позицій реалізації сукупності стратегічних цілей політико-економічного характеру. Розробка зазначених проблем на сьогоднішній день далеко не вичерпана, що потребує нових свіжих підходів та нестандартних рішень.

Забезпечення інституційної рівноваги і стабільності в умовах глобальних і доморощених потрясінь пов'язане з глибокими і динамічними змінами сучасних економічних реалій. Це призводить до трансформації не лише зовнішніх форм прояву, але і сутності інституціональної матриці суспільно-економічних відносин. У зв'язку з цим актуалізується потреба у сучасній інституціональній теорії внутрішньосистемних, міжсистемних і глобальних трансформацій ринкового господарства, яка дозволить пізнати не тільки функціональні форми, але й сутності економічних явищ у їх розвитку. Саме інституціональна парадигма дає ключ до повноти розкриття сутності, форм прояву і становлення механізму забезпечення сталого економічного розвитку країни в глобалізованому конкурентному світовому господарстві.

Інший важливий аспект цієї проблеми пов'язаний з роллю базових інститутів, зокрема держави, у реалізації механізму макроекономічної стабільності національного господарства. Він також у своїй основі має інституційний каркас. У дисертації, на основі методології інституціонального аналізу проведене доволі ґрунтовне дослідження процесів інституціоналізації постмодерністського розвитку економічних систем через задіяння сучасних механізмів інституціональних змін, що істотно посилює як теоретичне, так і практичне значення роботи.

Актуальність теми дисертації зумовлюється і необхідністю подолання в Україні системної інституційної кризи та імплементації в економічну систему країни базових інститутів інноваційного розвитку на основі міжнародної економічної і технологічної конвергенції, забезпечення реалізації стимулюючої функції змін в інституціональній структурі економіки і суспільства, переведення національного господарства на траєкторію сталого зростання. Розуміння сутності інституціональних чинників, їх впливу на розвиток соціально-економічної системи дозволить більш ефективно реалізовувати реформи спрямовані, на підвищення рівня соціально-економічного розвитку суспільства.

Дисертація виконана у ДВНЗ «Національний гірничий університет» як частина наукових досліджень: «Економічний світогляд українського суспільства у період трансформаційних змін» (номер держреєстрації 0110U001828, 2010 р.), «Цивілізаційні фактори розвитку економіки України» (номер держреєстрації 0110U006349, 2011 р.), «Національна економіка України в ХХІ ст.: закономірності функціонування та регулювання» (номер держреєстрації 0113U003341, 2013-2014 р.), де автор виступив як співвиконавець.

Ступінь обґрунтованості, достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, їх наукова новизна. У дисертації на основі широкого використання і критичного аналізу соціально-економічної вітчизняної та зарубіжної літератури, виокремлення нових пізнавальних моментів у сфері розвитку соціально-економічної системи обґрунтовано нові наукові положення (с. 8-11 дисертації та с. 4-5 автореферату). На основі коректного застосування при виконанні дисертаційного дослідження загальнонаукових та спеціальних методів дослідження; положень законодавчих та нормативних актів України, статистичних даних Державної служби статистики України та Міжнародних організацій, результатів соціологічних досліджень автором зроблено висновки і надано рекомендації, що мають важливе теоретичне і практичне значення для поглиблення розуміння, розкриття змісту і напрямів досягнення ефективного розвитку сучасної соціально-економічної системи в процесі економічних реформ.

Достовірність та наукова обґрунтованість отриманих результатів дослідження підтверджується кваліфікованим відбором, систематизацією та відповідною принципам тео-

ретико-фундаментального дослідження оцінкою наукової, офіційної і статистичної інформації, коректним використанням наукових розробок вітчизняних та зарубіжних авторів, особистими дослідженнями дисертанта. Основні положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на 20 міжнародних наукових та науково-практичних конференціях. Вони опубліковані у 42 наукових працях автора, зокрема у індивідуальній монографії, 5 колективних монографіях, 21 статті у наукових фахових виданнях, 14 тезах доповідей на конференціях.

Новизна наукових положень і результатів, одержаних особисто здобувачем та поданих на захист. Найсуттєвіші наукові результати, одержані особисто здобувачем, полягають у розробленні на основі застосування міждисциплінарного підходу концепції впливу інституціонального середовища на розвиток соціально-економічної системи країни. При цьому вперше:

– виокремлено в якості складових інституціонального середовища соціально-економічної системи та виявлено сутність фізичної свободи через діяльність (бездіяльність) людини, спрямовану на підтримку повноцінної життєдіяльності людського організму як біологічного та соціального суб'єкта і на створення необхідних передумов соціальної активності особистості (с. 108); толерантність як визнання «іншості» з одночасним усвідомленням своєї відмінності, що сприяє збереженню та підтримці різноманітності всього суспільства і протистоїть його повній уніфікації (с. 130);

– розроблено теоретико-методичний підхід до кількісного виміру таких складових інституціонального середовища соціально-економічної системи, як: 1) фізична свобода (на основі розробленого інтегрального індикатору «фізична свобода») (с. 232-241); 2) толерантність (на основі інтегрального показника «критерій толерантності», який складається із двох субіндексів «соціальна активність» та «дивергентність») (с. 246-248);

удосконалено:

– теоретико-методичний підхід до оцінювання норми «економічна свобода», що, на відміну від існуючих, заснований на індикаторі, який отримано шляхом трансформації інтегрального показника «індекс економічної свободи» у відпові-

дності до центральних елементів економічної свободи, якими є персональний вибір, захист прав власності та вільний обмін (с. 221-223);

– теоретичний підхід до розуміння структурно-логічного взаємозв'язку між рівнями структурної організації соціокультурного інституту, а саме: доведено, що соціокультурні цінності та норми як складові суспільної свідомості формують зовнішні умови економічної діяльності суб'єктів – ціннісний зміст середовища. Ціннісні орієнтації та соціально-психологічні характеристики індивідуальної свідомості – перетворюють економічну діяльність суб'єктів на конкретні поведінкові механізми, які сприяють або уповільнюють розвиток (с. 179-180; 186-187);

Разом с тим дістали подальшого розвитку:

– теоретичні уявлення про системну природу інституціонального середовища, що являє собою сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених соціокультурних, політичних і правових інститутів, які впливають на характер економічної діяльності людей та формування стійких структур їх взаємодії у межах соціально-економічної системи. Доведено, що кожний елемент середовища у силу своєї взаємопов'язаності та взаємообумовленості з іншими елементами може одночасно виступати як складовою інституціонального середовища, так і частиною інституціональної структури (с. 66);

– економіко-математичне обґрунтування особливостей інституціонального середовища різних за рівнем розвитку країн, до яких віднесено: а) наявність або відсутність у кожній національній економіці певних зв'язків між нормами; б) спрямованість впливу норм в залежності від фази економічного циклу, на якій перебуває національна економіка (с. 283-298);

– наукові уявлення про специфіку інституціонального середовища соціально-економічної системи України на основі дослідження соціально-психологічних спрямувань населення в мотиваційно-потребовій сфері, які, з одного боку, сприяють розвитку, а з іншого – йому перешкоджають (с. 346-351);

– теоретико-методологічні засади кількісного оцінювання взаємозв'язку між індикаторами базових цінностей, нормами «свобода», «толерантність», «довіра»,

«рентоорієнтована поведінка» і «правова поведінка», а також рівнем соціально-економічного розвитку країни (с. 295-298).

Теоретичне та практичне значення роботи, рекомендації щодо використання результатів дослідження. Наукові положення, висновки та практичні рекомендації дисертації можуть бути використані на науково-теоретичному рівні – науковими установами, навчальними закладами, аналітичними організаціями для подальшого поглиблення теоретичних уявлень щодо формування ефективної структури інституціонального середовища соціально-економічної системи яка може сприяти подальшим господарським реформ заради розвитку людського потенціалу; на практичному рівні – для формування соціально відповідальної державної політики національного розвитку; для коригування впливу держави на розвиток соціально-економічної системи України.

Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи використовуються при експертному оцінюванні нормативних документів, які розробляються та надходять для опрацювання Комітетом з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва Верховної Ради України (довідка № 04-31/28-329/129785 від 06.07.2012 р.); наукові результати використані при розробці навчально-методичного забезпечення дисциплін «Основи економічної теорії», «Міжнародна економіка», «Сучасні економічні теорії» у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет» (довідка № 01/09 від 10.09.15 р.); при викладанні дисциплін «Сучасні економічні теорії», «Економіка зарубіжних країн» та «Міжнародні стратегії економічного розвитку», у науково-дослідних, курсових та дипломних роботах студентів Дніпропетровського університету ім. А. Нобеля (довідка № 789/1 від 23.09.2015 р.).

Основні положення і результати дисертаційного дослідження доцільно направити до Розрахункової палати України (щодо рентоорієнтованої поведінки в бюджетній сфері); Міністерствам і Відомствам України (щодо усунення прогалин законодавства, які підтримують функціонування рентоорієнтованої поведінки та не правової поведінки); Міністерства освіти і науки України (наукові уявлення щодо формування нових етичних, ідеологічних, політичних і господарських цін-

ностей у системі освіти, запровадження механізмів реалізації національно-патріотичної ідеології, активізації виховної та освітньої роботи, спрямованої на підвищення рівня політичної та економічної грамотності населення та формування духовності суспільства).

Зміст та завершеність дослідження, відповідність дисертаційної роботи установленим вимогам. Тема дисертації, її зміст та одержані результати відповідають спеціальності 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Назва дисертації адекватно відбиває її зміст, кореспондується із об'єктом, предметом та метою дослідження.

Досягненню мети сприяє послідовний розв'язок логічно несуперечливих проміжних завдань. Зміст та внутрішня концептуальна поєднаність цих завдань знаходить адекватне відображення у структурі дисертації. Вона складається з вступу, п'яти розділів, 15 підрозділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Здобувач відносно пропорційно розподіляє викладений матеріал між структурними компонентами роботи, висновки яких тісно корелюють та взаємопосилюють один одного.

Оцінка змісту дисертації за наявності вагомих оригінальних наукових результатів дає підстави для висновку, що вона є завершеною, самостійно виконаною науково-дослідною роботою, в якій здобувачу вдалося досягти поставленої мети й розв'язати коло окреслених завдань. Дисертація та автореферат відповідають чинним вимогам, що ставляться в Україні до докторських дисертацій.

Рівень теоретичної підготовки здобувача, його особистий внесок у розв'язання наукової проблеми. Здобувач має високий рівень теоретико-методологічної підготовки та достатні навички і вміння стосовно дослідження складних і суперечливих проблем розвитку сучасних соціально-економічних систем, зокрема впливу інституціонального середовища на рівень добробуту суспільства, що на сьогодні є одним із визначальних чинників у досягненні високої якості людського потенціалу як головної мети суспільного прогресу.

Усі наукові результати, викладені у дисертації та винесені на захист, здобуті автором самостійно, оприлюднені у наукових публікаціях автора та апробовані на науково-практичних конференціях різного рівня.

Дискусійні положення та зауваження відносно змісту та оформлення результатів дослідження. Позитивно оцінюючи отримані здобувачем результати дослідження, які свідчать про власний внесок його автора в науку, необхідно відзначити дискусійні положення, окремі недоліки та зауваження до роботи:

1. У вступі при визначенні ступеня розробки досліджуваної проблеми дана занадто різка оцінка «переважної більшості досліджень», які «..виявилися надто далекими від розкриття закономірностей» зростання та економічного розвитку (с.4). При всіх проблемах і навіть кризовому стані сучасної вітчизняної і світової економічної науки, яка знаходиться у процесі болісних пошуків нової, адекватної викликам 21 століття парадигми економічного знання, все-таки питання закономірностей економічного розвитку, трансформації господарських систем знаходяться в центрі уваги численних дослідників різних шкіл і напрямків теоретичної економіки. Про це свідчить і саме рецензоване дисертаційне дослідження, яке розвиває і спирається на здобутки фундаментальних теоретичних розробок.

2. Грунтовно аналізуючи еволюцію теоретичних поглядів на фактори розвитку соціально-економічної системи (розд.1.1), автор чомусь забула згадати родоначальника соціально-правового інституціоналізму Дж.М.Коммонза (США), який водночас започаткував ще у 20 рр. минулого століття компаративний аналіз економічних систем на основі порівняння якраз їх інституційних структур. В цьому ж розділі варто було звернути увагу і на праці Нобелівського лауреата Г.Мюрдаля (Швеція), якому належить класичне тлумачення економічної системи через її ототожнення з інституціональною основою суспільства (поряд з матеріальною та ідеологічною основами).

3. Викликають певні сумніви формулювання автором деяких пунктів наукової новизни. Так, навряд чи новою є констатація автором на с.9 давно відомого положення з теорії системного аналізу, «...що нижчому рівню розвитку відповідає менша кількість активних зв'язків». Не можна погодитися із категоричністю

автора при доведенні ним, що «... збільшення рівня норм «свобода», «правова поведінка» і «толерантність», з одного боку, та зниження рівня «рентоорієнтованої поведінки», з іншого, зумовлюють зростання добробуту країни» (с.10). А хіба неможливий варіант з одночасним збільшенням всіх рівнів і максимізації добробуту? Добробут може зростати і при обмеженнях свободи, толерантності. В деяких традиційних суспільствах саме свобода, толерантність, демократія іноді приносяться на олтар забезпечення певного рівня добробуту.

4. При розгляді структурних компонентів інституціонального середовища економічної системи у розд.2 потребує додаткової аргументації виділення автором (за якими критеріями?) «фізичної свободи» і «толерантності» в якості базових елементів інституціональної структури. Чому такими не можуть бути «справедливість», «безпека», «політична система», «приватна власність», «домашнє господарство» та інші інституції? Очевидно авторові не завадило б скласти певну класифікацію системоутворюючих і периферійних інституцій, простежити їх взаємозв'язок, комплементарність тощо.

5. В роботі досліджуються інституціональні чинники розвитку, до яких автор відносить норми, зорганізовані в інституціональне середовище, та цінності. (с. 56-64). Проте залишається незрозумілим, чому автор саме таким чином виділила інституціональні фактори, згрупувавши норми в систему, відокремивши її від цінностей.

6. Досліджуючи компонентний склад інтегрального показника економічної свободи з точки зору персонального вибору, захисту прав власності та вільного обміну, автор видалив державні витрати (с. 219-221). Це обґрунтовано тим, що державні витрати за своєю суттю є перерозподілом частини національного доходу і не мають прямого впливу на центральні елементи економічної свободи. З цим важко погодитись. Зазначимо, що до складу витрат входять витрати на суспільні блага (охорону здоров'я, освіту та ін.), які безпосередньо розширюють можливості персонального вибору людини – одного із центральних елементів економічної свободи.

7. Дисертант, дослідивши зв'язок між нормою «довіра» та добробутом суспільства за допомогою емпіричних даних і підтвердивши його кореляційним зв'язком, безапеляційно стверджує, що цей зв'язок не є причино-наслідковим (с. 280-282). Однак аргументів на користь такого висновку не наведено.

8. На жаль, зустрічаються і прикрі неточності. Так, зазначається, що результати класифікації країн по рівню рентоорієнтованої поведінки за середньої величиною та її варіацією, представлено у додатку З, який чомусь взагалі відсутній. Але означені результати можна знайти у додатку Ж (с. 274). Крім того, автор провів аналіз не за всіма групами. У додатку Ж присутня група країн, які не підпадають під умови групування. Слід зазначити, що на наш погляд, ця група є досить цікавою, оскільки в ній поряд знаходяться країни як з дуже високим рівнем розвитку, так із низьким.

Наявність вищенаведених зауважень не змінює правильності й обґрунтованості принципових положень дисертаційної роботи, яка має високий теоретико-методологічний рівень, містить вагомні наукові результати і в комплексі вирішує наукову проблему, що є важливою та актуальною у теоретичному та практичному аспектах.

Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні положення дисертаційного дослідження опубліковані у 42 наукових працях автора, зокрема в одній індивідуальній монографії, 5 колективних монографіях, 21 статті у наукових фахових виданнях, у тезах 14 доповідей на конференціях. Наявні публікації, що охоплюють період 2008-2015 рр., свідчать про систематичну та плідну наукову роботу здобувача у межах досліджуваної проблематики. Вимоги щодо наявності одноосібної монографії та необхідної кількості статей у наукових фахових виданнях, у т.ч. включених до міжнародних наукометричних баз, витримано. Публікації відображають зміст, основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження. Апробація результатів дисертаційної роботи є достатньою.

Зміст автореферату відображає результати наукових досліджень та є ідентичним до змісту основних положень і висновків дисертації.

